

ВИЗУАЛ ПОЭТИКАЛЫҚ ТЕКСТ (С.Ибрагимов шығармалары тийкарында)

А.Е.Косымбетова

таяныш докторант.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13855995>

Annotatsiya. Maqolada badiiy asarlar tili matn lingvopoetikasi muammosi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Matnning mazmunigina emas, balki uning shakli ham mazmunga ta'sir qilishi aniqlandi. Shu nuqtai nazardan tasviriy badiiy matn shoir individualligini namoyon etuvchi she'riy vosita turi bo'lib, bu yerda keltirilgan nazariyalar shoir Sag'inbay Ibrohimov ijodi misolida o'rganildi.

Kalit so'zlar: vizual grafika, grafema, grafoleksema, grafik yaxlitlik, grafik tasvir, grafik bezak, muallif imlosi, muallif tinish belgilari.

VISUAL POETIC TEXT

Abstract. The article analyzes the language of works of art in connection with the problem of linguapoetics of the text. It has been established that the content is influenced not only by the content of the text, but also by its form. From this point of view, a visual literary text is a type of poetic instrument that reveals the individuality of the poet, and the theories presented here were studied using the example of the work of the poet Saginbay Ibragimov.

Key words: visual graphics, grapheme, grapholexeme, graphic integrity, graphic image, graphic decoration, author's spelling, author's punctuation.

ВИЗУАЛЬНО-ПОЭТИЧЕСКИЙ ТЕКСТ

Аннотация. В статье анализируется язык художественных произведений в связи с проблемой лингвопоэтики текста. Установлено, что на содержание влияет не только содержание текста, но и его форма. С этой точки зрения визуальный художественный текст представляет собой тип поэтического инструмента, проявляющего индивидуальность поэта, а представленные здесь теории изучались на примере творчества поэта Сагинбая Ибрагимова.

Ключевые слова: визуальная графика, графема, графолексема, графическая целостность, графический образ, графическое оформление, авторская орфография, авторская пунктуация.

Көркем тексттің графикалық көринісі хәм поэтикалық графика ҳақында В.Семёновтың: «Тексттің графикалық формасын анализлеу оны тек ғана дәстүрий усылда жазылғанлық ямаса оннан шетке шығып кетиу фактын анықлаудан ибарат емес. Бунда автор тәрәпинен пайдаланылған графикалық элементлер курамын (хәриплер, санлар, иркилис белгилери хәм басқалар), соның менен бирге қолланған визуал усылдың шегарасын (өзине тән графикалық форма, бөлек қатар, абзац ямаса қосықтың бир қатарында қолланған болыуы, мийнеттің мәлим бир бабы ямаса текстти пүтинлигинше бослық қамтып алыуы мүмкин) анықлау нәзерде тutyлады»[2:467] - деген пикири әхмийетли.

Жоқарыда улыуа санап өтилген визуал-графикалық поэтикалық текстлерге тән болған белгилердің классификациялауды рус алымы Ю.Казарин усынды. [1]

Ол поэтикалық графиканың бирликлери ҳақында сөз етип, төмендеги белги хәм олардың бирикпелерин (комплекслерин) тап сол бирликлер ретинде есаплауды басшылыққа алды:

-графемалар (арнаулы шрифт ямаса каллиграфиялық усыл арқалы бир ямаса бир неше хәриплердің ажыратылыуы);

-графолексемалар (арнаулы шрифт, каллиграфиялық усыл ямаса өзинен алдын хәм кейин жайласқан қатар/сөзге салыстырғанда өзгеше жайластыруу арқалы графикалық сөздің ажыратылыуы);

-графикалық пүтинликлер (поэтикалық тексттеги графема, графикалық сөз, қосықтың бир қатары хәм бөлимлеринің комплекслери, соның менен бирге, пүтин тексттің өзи);

-графикалық суўрет (жоқарыда келтирип өтилген бирликлердің өзгеше жайластырылыуы арқалы мәлим бир форма, соның менен бирге, геометриялық фигураларнинг комплекс суўрети);

-графикалық безеу (орнамент) (барокко (безеу) функциясын атқаратуғын графикалық суўрет);

-авторлық орфографиясы хәм пунктуациясы (поэзиялық текстти фоносемантикалық ямаса фонотекстли себеплер арқалы иркилис белгилерин қолланбастан ямаса авторлық орфографиясы менен баспадан шығаруу) Ю.Казарин усыныс еткен бул бирликлерди басшылыққа алып қарақалпақ поэзиясында визуал поэтикалық текстлерди Сағынбай Ибрагимов шығармалары арқалы анализ етиу орынлы.

Графемалар. Қарақалпақ тилиндеги поэтикалық текстлерде графемаларды, яғный бир хәрипти бөлек шрифт менен ажыратып жазуу визуал элемент ретинде қолланыуы онша ушыраспайтуғын хәдийсе болып табылады.

Базда
 Гәп етиўге арзымайтуғын нәрселерге
 ўайран болады кеўил,
 байланады ақыл,
 қарлығады тамақлар,
 зая болады Ўақыт,
 Адамның Өмири,
 Кудирети...
 Усындайда
 Мәртлик
 Керек
 Адам Баласына
 Өз Өмирин Ақлайтуғын
 Уллы Бир Мақсет[3:17]

қоя алыўы ушын алдына.- бунда ўақыт, өмир, бир, мақсет сөзлериниң биринши хәриби бас хәрип пенен берилген. Олар орын тәртиби жағынан киши хәрип пенен жазылыўы керек. Ал, олардың өзгертилип берилиўи биринши мысалда қәдирликти, екинши мысал толық гәптиң ядта сақланыўы шәрт деген көзқараста поэтикалық усылда графикасы өзгертилген. Бул тил билиминде поэтикалық графема деп аталды.

Графолексемалар.Сағынбай Ибрагимов шығармалары текстлерин анализ етиўге кирисер екенбиз, олар визуал графикалық элементлерге толы екенлигин түсинемиз. Атап айтқанда, қурамында графолексемалар әмелдеги болған поэтикалық текстлер көп ушырайды. Бунда поэтикалық тексттеги қандайда бир сөз әдеттегиден тыс түрде қолланылады.

«Хүжданды» сөзликтен өширип болады,
 бирақ саў қалады нерв тамырлары...[4:22]
 Хаятымды-Сени-Исенимимди.
 Жоғалған төринде түндеги бағдың
 бир ғайбана шуғла — көңлимниң табы —
 Дунья, бир көрсеткен Ләйли жамалын. [4:75]
 Бәлким, бир жақларда тат басқан шығар
 бир винтовка (№...) мен асынбаған.[4:105]
 Кунорта Кербела шөлинен өттим--
 ГУЛАГты дөреткен мениң әсирим

жердің бетіндегі дозақтың оты
өлтире алмаған исенимлерді[4:254]

Жоқарыда келтирилген мысалларда хәриплердің қыя көринисінде берилиуі шайырға тийисли емес гәп екенлигин билдиреди. Бунда шайыр өзиниң стилине тән болмаған, ямаса қосымша мәнис ушын берилген қатарларды қыя көринисінде берди.

Екинши мысалда белгисиз сандағы винтовка мәнисінде, ал ушинши мысалда ГУЛАГ сөзи қысқарған сөз, соның менен бирге СССР жәмийетиниң сиясий ислери жасырын формада берилди. Сынға алынды.

Тил билиминиң прагмалингвистика бағдарында шайырлардың хәриплерди бундай етип беріуі қосымша мазмун, прагма деп айтылды, сондай-ақ, қосық текстінде графикалық поэтика деп берилди.

Сағынбай Ибрагимов шығармаларының таңбалық сыпатында хеш кимге уқсамайтуғын өзгешелиги қарақалпақ тилиндегі, араб-парсы тилинен қарақалпақ тилинен өзлесип кеткен сөзлерде я-йа (Йассауий, Илийас), ю-йу (Йусуф) көринисінде келсе, дауыссызлар арасында келген жумсақ белгиниң (дүния, дәрия) қолланылмағанын анықладық:

Жарқырап жасай алсаң -
сен кирген мәжилисlerde
дийўаллар жарқырап турады,
көкжийекке дейин шар тәрeпинде
дәрия-дәрия нур ағады.
Усы арзыў мени **дүнианың**
икир-шикиринен үстин қояды. [4:202]
Йакуб артық көрер еди **Йусуфты**
арасында барлық он бир улының.
Көңли таза, жолы таза улы еди,
жортқан аңға, ушқан қуска мийримли. [5:111]

Мен Ахмед **Йассауий** берген координатларда жасай алмадым... [5:80]

Бул автордың жеке графикасы болып, оны өз дөретиўшилик каналында да айтып өткен: Дүния, дәрия сөзлериниң әхәңінде маған бир гүўилди еситиледи. Сол гүўилдини бере алатуғын жазыў таңбалары жоқ. Сонлықтан мен бул сөзлерди орфографиялық сөзликтегиден басқаша жаза басладым.

Ал, биз илимий теориялық жақтан анализлесек, шайыр сезингениндей дәрия, дунйа сөзлерине дауысты жумсақлататуғын белгилер қойылды, соның менен бирге крилл

әлипбеси енгизилгени ушын я хәриби киритилди. Негизинен бул таңбалар қарақалпақ тилиниң тәбиятынан келип шығып емес, рус тил билиминиң тәсириңде келди. Ал, тарийхта болса тил реформасы себепли 1994-жылдан баслап латын жазыуына өтиледі де, бул кубылыс өз күшин жойтты. Латын жазыуында қарақалпақ тилине қосымша кирген белгилер алып тасланды. Демек, шайыр интелекти анағурлым жоқарыда, ол еле латын жазыуы кирип келместен бурын бундай кемшиликти аңлайды, жеке поэтикалық қатнасын береди. Соның бирге крилл жазыуы өз орнын латын жазыуына бергеннен кейин крилл әлипбесинде ҳеш қандай раўажланыў болған жоқ, ески жазбалар сол қалпинде өзгертилместен қалды, тек жаңа латын жазыуында дурыс логикалы көринис тапты.

Графикалық пүтинликлер. Ю.Казарин текстте визуаллықты көрсететуғын кейинги басқыш - бул графикалық пүтинликлер болып, бунда поэтикалық текстте графема, графолексемалар көп, олар бир пүтинликти пайда етиди. Соның менен бирге, тексттиң айырым қатарлары, қосықтың бир қатарлары, бөлимлери ямаса тексттиң өзи пүтинлигинше басқаша шриффт ямаса усылда көз илместей дәрежеде жазылады. Бундай графикалық пүтинликтің көринислери өткен әсирдің сексенинши жылларынан баслап қарақалпақ әдебиятындағы поэтикалық текстлерде тез-тез ушырасты. Сағынбай Ибрагимов дәретийшилигинде графикалық пүтинлик көриниси бар:

В. В. М.

Микропоэма

Я с жизнью в расчете
и не к чему перечень
взаимных болей, бед и
обид.

Түсиниўи қыйын хәдийселер бар,
түсиникли адамлар дүзген ребуслар -
басы кирмегенлер ол есиклерге
түсине алмайды бул нәрселерди.
Ал, ол есиклердің алдында ақыл
бағынбаса керек әжиз бендеге -
ишки сарайыңды орап алған зил
қыйып жибереди нәзик сабақты.

7/... нельзя быть смешным

Бир көзли мүсәпир жойтса ҳасасын,
хәр шуқырға түседі оның аяғы -

он еки мүшеси түўел адамның
жойтар нәрселери оныкинен көп.

5/ В чем сущность моего горя
Биймәнилик болар буннан соңғысы.
Бүгиннің ертеңнен парқы болмайды.
Иштеги-тыстағы қараңғылықты -
тек шамды өширип жеңип болады.
Шайыр усылай жасап өтті өмирин,
қылғаны-билгени өзине дурыс еди.
Сондай мәўрит келди - бул жақты дүнья
көзине жат және ғәним көринди.

11/ Я не кончу жизнь
не доставлю
удоволь(ствия) худ. театру
"В этой жизни умирать не ново,
Но и жить, конечно, не новей",
"В этой жизни помереть не трудно.
Сделать жизнь значительно трудней".

Счастливо оставаться.
Владимир Маяковский
12.IV.- 30 г.

"... Я вышла, прошла
несколько шагов до парадной
двери. Раздался выстрел.
У меня подкосились ноги.
Я закричала и металась по
коридору, не могла заставить
себя открыть дверь в комнату..."

"Товарищ правительство:
моя семья - это Лиля Брик,
мама, сестры и Вероника
Витольдовна Полонская. Если
устроишь им сносную жизнь -

спасибо".

Кеўил сарайыңа бир бослық енди-
дүнья қызықлары толтыра алмайды.

Кеўил сарайыңа бир даўыл кирди-
көшерин жел билген қаңбақ гезеди... [4:23]

Бул пүтинликте санлар, таңбалар, хәриплер, рус тилиндеги қатарлардың берилиўи, Маяковскийдиң поэтикалық таңбалары бар. Бул пүтинлик өзине тән усыл болып, графемалық поэтиканы пайда етеди.

Графикалық суўрет. Поэтикалық текстте пайда болған графикалық суўреттен тысқары дәстүрий усылда жазылған басқа текст болмайды. Графикалық суўрет дегенде қандайда бир объект формасы, геометриялық фигура ямаса анық емес қандай да бир заттың контурларының тексттеги вербал қураллар арқалы мазмун бола алыўы түсиниледи.

Бирак, бундай суўретлеў Сағынбай Ибрагимов дәретийўшилигинде ушыраспайды.

Жуўмақлап айтатуғын болсак, шайыр Сағынбай Ибрагимов шығармаларында графема, графолексема, графикалық пүтинлик, графикалық безеў, авторлық орфография, авторлық пунктуация сыяқлы визуал графикалық тексттиң функционал түрлери ушырасады, бул болса лингвопоэтика бағдарындағы жаңа тиллик теорияларды үйрениўге хызмет етеди.

REFERENCES

1. Казарин, Ю.В. Филологический анализ поэтического текста: Учебник для вузов / Ю. В. Казарин. – М. Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004.
2. Семенов В. Б. Поэтическая графика / В. Б. Семенов // Введение в литературоведение: учеб. пособие для вузов / под ред. Л. В. Чернец. – М.: Высш. шк., 2004.
3. Ибрагимов С. Бесинши мәўсим. Нөкис, «Қарақалакстан», 1986.
4. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. Нөкис, «Билим», 2016.
5. Ибрагимов С. Брно дәптери. Нөкис, «Билим», 2021